

RECENZIJOS

Lietuvių kalbos leksikos raida („Lietuvių kalbotyros klausimai“ VIII), Vilnius, 1966, 239 p.

Naujasis „Lietuvių kalbotyros klausimų“ tomas, kaip jau matyti iš jo pavadinimo, pirmiausia yra skirtas mūsų kalbos žodžių etimologijai bei istorijai.

Savo apibendrinamuoju pobūdžiu ir didumu (daugiau negu pusė visos knygos!) išsiskiria A. Sabaliausko darbas „Lietuvių kalbos leksikos raida“ (5–141). Pats autorius dėl šio darbo taip sako: „jame nesistengiama duoti naujų lietuvių kalbos žodžių kilmės aiškinimų, o rūpinamasi, naudojantis jau esamais tyrinėjimais, bendrais bruožais supažindinti mūsų skaitytoją su lietuvių kalbos leksikos raida, jos pagrindinių žodžių istorija“ (6). Vadinasi, tai tarsi koks istorinės lietuvių leksikologijos vadovėlis, iš dalies gal net pusiau populiarus nealfabetinis (tačiau turintis alfabetinę rodyklę) etimologijos žodynėlis, kurio patys tikrieji skaitytojai – tai studentai bei mokytojai lituanistai ir šiaip smalsesnieji kitų specialybių žmonės (atsižvelgiant į platesnį skaitytojų ratą, darba geriau būtų buvę išleisti atskira knyga).

Pirmiausia einančiame skyriuje „Senoji indoeuropietiška leksika“ apžvelgiami semantiškai sugrupuoti savo pačių (indigenūs, nepaimtiniai) žodžiai – tiek veldiniai, turintys atitikmenų kitose giminiškose kalbose, tiek ir naujadarai, būdingi vien lietuvių kalbai (tad skyriaus pavadinimas netikslus, per siauras: ir pats autorius „senąja indoeuropietiška leksika“ kitur – pavyzdžiui, p. 126 – vadina, kaip ir reikėtų laukti, tiktai pačius senuosius veldinius, indoeuropiečių kalbų leksikos bendrybes). Etimologijų aiškinimai, nors ir trumpai referuojami, teisingai parodo dabartinę atskirų žodžių etimologizavimo padėtį. Paprastai remiamasi naujaisiais etimologijos žodynais, be to, dažniausiai nurodoma ir ta pastarųjų metų literatūra, apie kurią nebegalima pasiinformuoti iš E. Frenkelio žodyno. Kokių nors svarbesnių bei naujesnių apibendrinimų, išvadų, deja, nepadaryta; susidaro įspūdis, kad iš pirmojo skyriaus, iškėlus aiškiau apibrėžtus tikslus ir tinkamiau organizavus medžiagą, šiuo atžvilgiu būtų buvę galima daugiau ką laimėti. Atskirų žodžių aiškinimams vietomis kenkia tenkinimasis paprastu tos pat šaknies įvairių kalbų žodžių suminėjimu, visai nesidomint tikrąja žodžio kilme, jo daryba, tikslų atitikmenų ieškojimu giminiškose kalbose (šis trūkumas, tiesa, dažniausiai tėra pavartotų etimologijos žodynų tokio pat trūkumo atgarsis). Dėl tos priežasties, pavyzdžiui, net lie. *liūdnas*, šiaipjau visai aiškus darinys, pasidaro gana miglotas žodis, kai iš karto lyginamas su pr. *laustineiti* „nusižeminkite“, r. люд „kvailys“ ir t.t. (48). Kitokio pobūdžio trūkumai bei netikslumai tėra atsitiktiniai, būdingi tik atskirų pirmojo skyriaus žodžių aiškinimams, pvz.: prie lie. *skruzdė* (20) tepaminimas mėginimas sieti su lie. *kirmis* ir nurodomas E. Frenkelio žodynas, tačiau juk E. Frenkelis į tokį siejimą žiūri (ir ne be pamato) skeptiškai ir pats yra kitokios nuomonės dėl lie. *skruzdė* kilmės; lie. *rýtas* (32) paminėti du aiškinimo mėginimai nešalina vienas kito, o gali būti sujungti (jeigu laikomasi E. Frenkelio pozicijos); lie. *várnu* (19) dar turėtų būti siejamas, kaip yra nurodęs E. Šventneris, su toch. B. *wrauña* „t.p.“.

Maždaug tokio pat didumo antrame skyriuje „Lietuvių kalbos skoliniai ir lietuviški (baltiški) žodžiai kitose kalbose“ duodami lietuvių literatūrinės kalbos ir šiaip plačiau pažįstamų slavizmų ir germanizmų sąrašai, taip pat apžvelgiami skoliniai iš latvių, prūsų ir Pabaltijo suomių kalbų.

Kartu gana išsamiai supažindinama su mūsų (iš dalies – apskritai baltų) žodžių plitimu kaimynų kalbose. Šis skyrius, apskritai, – pats vertingasis šiame darbe. Kai kurių skolinių rūšių – pavyzdžiui, vokiečių kalbos lituanizmų – tokie platūs sąrašai čia skelbiami pirmą kartą, didesnėje dalyje kitų sąrašų specialistas taip pat pastebės papildymų. Net kalbant apie plačiai tyrinėtus slavizmus, sugebama juos pateikti naujai – jie čia suskirstyti į semantines grupes, šalia trumpai nurodoma ir atitinkamų slavų žodžių kilmė (iš tokių nurodymų matyti, kad dažnai patys slavai juos yra ėmę iš kitų kalbų; vadinasi, žymi dalis mūsų vadinamųjų slavizmų – tai savotiški ankstesnių laikų tarpautiniai žodžiai).

Likusieji du skyriai – „Kiti naujų žodžių atsiradimo keliai” (pavadinimas, tarp kitko, nesiderina su ankstesnių skyrių pavadinimais) ir „Lietuvių kalbos leksikos turtėjimas tarybinės santvarkos metais” – yra žymiai mažesni. Juose gana paviršutiniškai pasakojami bendresnio pobūdžio dalykai, pailiustruoti atskirais pavyzdžiais.

A. Sabaliausko darbas studentams ir visiems kitiems, norintiems arčiau susipažinti su istorine lietuvių leksikologija bei etimologija, bus labai pravartus. Tačiau ir tų dalykų specialistai, kaip sakta, čia ras šį bei tą nauja.

R. Ekertas straipsnyje „Liet. *vāsara* = sl. *vesná* (Dėl baltų ir slavų kalbų „pavasario” pavadinimų)” (143–154) plačiai aiškina lie. *vāsara* (la. *vasara*) formos ir reikšmės naujoves ir apžvelgia vėlyvesnius baltų ir slavų pavasario pavadinimus. Kalbant dėl *vasara* (šalia sl. *vesna*) fonetikos, gal vertėjo pasvarstyti dar vieną atvejį – būtent, ar į šaknies *a* negalima būtų žiūrėti, kaip į seniesiems *r/n* heteroklitams būdingos šaknies balsių kaitos (*e : o*) atspindį. Lie. *pavāsaris* (la. *pavasaris*, sen. ir trm. *pavasara*, trm. *pavasare* ir kt.) autoriaus teisingai suprantamas kaip „laikas prieš vasarą, priešvasaris” ir toliau tipologiškai gretinamas su priešdėliniais slavų kalbų pavasario pavadinimais, irgi padarytais iš vasaros pavadinimų. Čia labai vietoje būtų buvę nurodyti, kad lie. *pavāsaris*, la. *pavasaris* pačiose rytų baltų kalbose nėra koks nors izoliuotas darinys, nes jose priešdėlio *pa-* vedinių, žyminčių laiką, betarpiškai einantį prieš tą laiką, kuris pasakytas pamatiniu daiktavardžiu, esama ir daugiau; lietuvių kalboje mano jau anksčiau buvo skiriami šio priešdėlio „vediniai, žymintys laiką, artimą pagrindiniu žodžiu pasakytam laikui, tačiau... kiek ankstesnį... pvz.: *parytys*, *parudenys*, *pavakarė*, *pavāsaris*” (žr. „Lietuvių kalbos gramatika”, I, Vilnius, 1965, 424); iš latvių kalbos plg. *parudenis* (*parudinis*) „rudens pradžia (?)” EH II 168, *pavakare* „pavakarė” (ir *pavakars* „metas prieš ateinant vakarui”), iš dalies ir *palaūnadze* „užkandis prieš *launags*”, gal net *parudze* „metas, kai vietomis jau piaunami rugiai” (sen., iš J. Langės žodyno; plg. G. F. Stenderio 1789 m. žod. II 188).

V. Vitkauskas straipsnyje „Apie kai kurių žemaitiškų žodžių vartojimą” (155–168), remdamasis lietuvių kalbos atlaso kartoteka ir kitais šaltiniais, gana rūpestingai apžvelgia žodžių *cūrulis*, *krūpis*, *kūlis*, *pylė* ir *pūrai* geografiją, kuri pavaizduojama dar ir nedideliais žemėlapiais. Tačiau abejonės, kurios jau anksčiau buvo iškilusios dėl dalies šių žodžių kilmės, lieka ir toliau. Lie. žem. *cūrulis* ir *pylė* negali būti skiriami prie „aiškios kuršiškos kilmės žodžių” (168) ne vien todėl, kad lygiai sėkmingai juos galima kildinti iš latvių kalbos, bet dar ir dėl jų onomatopėjinės prigimties, leidžiančios juos paaiškinti ir kaip savo pačių žodžius¹. Platesni lietuvių kalbos žodžių geografijos tyri-

¹ Dėl *cūrulis* // *čūrulis* LKŽ II 89 žr. „Kalbotyra” II 210. Priegaidė kilmės klausimo nulemti tokiais atvejais irgi negali, plg.: *čėižti* // *čėižti*; *čėkšėti* (*čėkši*) // (*čėkši*); la. *čėrkstele*, *čėrkstēt*, lie. *čėrškėti* (*čėrška*) // (*čėrška*), *čėrškėlas*, *čėrkšti*; *čėrškėlė* (*čėrškėlė*) // *čėrškėlė*; la. *kraūkklis*, *kraūcināt*, *kraūkāt* // lie. *krauklīs* (*krauklī*), *kraūkkti*; ir t.t. Visai abejotina yra straipsnio autoriaus nuomonė, kad K. Donelaičio *pylė*, skirtingai nuo kitų lietuvių to paties žodžio, būsiąs atsiradęs iš vokiečių kalbos. Kad panašus onomatopėjinis anties pavadinimas galėjo savarankiškai susidaryti ne vienoje kalboje, dar rodo ir estų (trm.) *piilu* „(mažoji) antis; kryklė” (kai kas, tiesa, ir jį laiko germanizmu).

nėjimai ateityje gal leis griežčiau išskirti substratinę kuršių leksiką, tačiau kol kas su išvadomis geriau būti atsargiam. Priekaištauti, kad ir su pačiais faktais autorius elgiasi neatsargiai, jų reikiamai nepatikrina, negalima. Jis, pavyzdžiui, visai teisingai skeptiškai žiūri į *pūrai* (galėčiau pridėti, kad ir iš Židikų apylinkių nurodytų lyčių *pūrai* ir *pūrai* vietoje visą laiką nuo pat mažens girdėjau sakant tik *pūrai*, *pūrams*), tik toliau klaidingai rašo, kad žem. *pūrai* savo kirčiu bei priegaide visiškai atitinkas la. *pūri* (*pūri*) ir kartu tai kažkodėl laiko šio žodžio kuršiškumo argumentu. Iš teigiamų darbo ypatybių dar minėtinas domėjimasis perkeltinėmis bei specializuotomis tiriamųjų žodžių reikšmėmis (jomis žodis dažnai yra pažįstamas plačiau, dar ir pagrindinio ploto užribyuose) ir įvairiais dariniais. Mėginant daryti praeitį liečiančių išvadų, nereikėtų pamiršti dar ir atitinkamų hidronimų bei toponimų.

Nedideliame straipsnyje „Dėl kai kurių leksinių tarmybių literatūrinės formos“ (169–172) J. Klimavičius vienu pavyzdžiu gražiai parodo, kaip svarbu gerai pažinti tarmių fonetikos ypatybes ir jų geografiją, kad būtų galima nustatyti tikrąjį tarminio žodžio (transponuoto į literatūrinę kalbą) pavidalą. Autorius kartu prisideda prie lie. trm. *čiulčiėnė* „grūsta bulvių košė“ (su variantais ir giminaičiais) etimologijos aiškinimo. Straipsnyje, tiesa, reikėjo atsižvelgti į tiriamų žodžių onomatopėjinį pobūdį, kuris pats savaime daro suprantamą jų fonetinį (iš dalies ir semantinį) nestabilumą bei paralelinių lyčių buvimą. Jeigu jau lytys su *či(u)n-* kildinamos iš lyčių su *či(u)l-*, nereikėtų remtis kažkokia tariamai dėsninga *l : n* kaita – tam pakanka metatezės (plg. *činčiėlis* šalia *čilčiėnis*, *čiunciėlius* šalia *čiulčiėnis*), asimiliacijos (plg. *čiunkinys* šalia *čiulkinys*) ir panašių kitimų. Toliau plečiant J. Klimavičiaus paliestų žodžių ratą, galima būtų užsiminti ir lie. trm. *kiuņkis* „apgrūstų bulvių (su žirniais) valgis; šutienė“, *kiuņkis* (ir *kiuņgis*) „t.p.“, iš dalies gal ir artimos reikšmės valgių pavadinimus *kiuļkis*, *kiulkinys* ir kt. (pastarieji vien skolinimu iš vokiečių kalbos vargu ar paaiškinami); dėl panašaus onomatopėjinių žodžių paralelizmo plg. *čirkti* // *kiřkti* (ir *čirklys* // *kirklys* „svirplys“), *čiuknà* // *kiuknà* „apkiautes žmogus“, *čiuksėti* // *kiuksėti* „kriuksėti“, *čiunktelėti* // *kiunktelėti* „šmaukstelėti“ ir pan.

Du straipsniai skirti lietuvių hidronimams. Viename iš jų – „Dėl Lietuvos upių vardų *Dunojus* ir *Dniepras* kilmės“ (173–182) – A. Vanagas išsamiai liečia Lietuvos vandenių vardus, kilusius (gal tarpiskai, per atitinkamus bendrinius žodžius, paskolintus iš slavų) iš didžiausios Europos upės vardo, ir žymiai trumpiau – vardus, kilusius iš Ukrainos upės vardo (pastarųjų *Dun-*, *Don-* šalia *Dn-* pirmiausia aiškintini lietuvių kalbai svetimo derinio *dn-* vengimu). Kitas straipsnis – tai B. Savukyno platesnio darbo „Ežerų vardai“ tęsinys, apimantis vardus, prasidedančius E–G raidėmis (183–194). Čia gana apstu autoriaus užuominų dėl atskirų ežerų vardų kilmės, tačiau į žymią jų dalį kol kas geriausiu atveju tegalima žiūrėti kaip į vieną iš galimų aiškinimų, nors pačiame darbe abejonių dėl skelbiamų minčių teisingumo dažnai gali ir nebūti pareikšta.

Tolimesni du straipsniai liečia atskirų mokslo šakų lietuviškų terminų kūrimo istoriją. Tai matematiko Z. Žemaičio „Lietuviškos matematinės terminologijos istorijai“ (195–201), parašytas pusiau atsiminimų forma, ir A. Balašaičio „Simonas Daukantas – lietuviškos gramatinės terminijos pradininkas“ (203–209), kuriame apžvelgiama apie 150 S. Daukanto pasidarytų gramatikos terminų.

V. Drotvinas, rašydamas „Dėl sudurtinių daiktavardžių pirmojo sando neutralizacijos“ (211–215), pateikia bendresnio pobūdžio samprotavimų apie lietuvių kalbos kompozitų pirmąjį sandą ir kartu jungiamojo balsio prigimtį bei funkcijas. Ne visi tie samprotavimai (dėl sinchronijos ir diachronijos nepakankamo skyrimo bei kitų priežasčių) yra neginčytini. Vargiai galima sutikti su jungiamojo balsio priskyrimu pirmajam sandui – tai veikia savarankiška jungiamoji morfema, visam sudurtiniam žodžiui būdingas darybos elementas. Panašiai netikslinga kalbėti apie asemantiškus ir semantiškus jungiamuosius balsius. Autorius rašo: „Kai jungiamasis balsis yra linksnio galūnė, kalbėti apie jo asemantiškumą neturime pamato. Tokios prigimties jungiamąjį balsį lau-

kyti asemantiška morfema reikštų laikyti asemantiškomis ir linksnių galūnes, reiškiančias žodžių santykį sakinyje” (214). Tačiau atvejų, kai „jungiamasis balsis yra linksnio galūnė”, dabartinėje lietuvių kalboje iš esmės nėra, o jeigu kas ir laikytusi priešingos nuomonės, vis tiek negalėtų tvirtinti, kad ta galūnė sudurtiniame žodyje išlaiko gramatinę linksnio reikšmę, kitaip sakant, ir toliau žymi „žodžių santykį sakinyje”.

J. Kruopo straipsnyje „D. Sutkevičiaus leksikografiniai darbai” (217–223) apžvelgiami D. Sutkevičiaus 1835 ir 1848 m. rankraščiniai žodynai ir nurodomi jų šaltiniai. K. Gaivenis pastabose „Dėl sudėtinių terminų pateikimo ir apibrėžimų „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne” (225–229) iškelia žodyne pasitaikančius tos srities nenuoseklumus.

Leidinio gale įdėtos dvi baltarusių kalbininkų darbų recenzijos: K. Morkūnas ir A. Vidugiris recenzuoja 1963 m. išėjusį baltarusių kalbos atlasą, A. Vidugiris – 1962 metų baltarusių rusų kalbų žodyną. Recenzijos pirmiausia svarbios dėl jose iškelto vieno kito naujo lietuvių ir baltarusių kalbų sąveikos fakto. Atlase pateikiamas br. *ерўчка* (šalia *крьўчка*) „griežtis”, pavyzdžiui, patvirtina jau anksčiau pareikštą nuomonę, kad lie. *grūckas* – tai tik slavizmo *krūckas* variantas, tačiau dabar, kaip teisingai pastebi recenzentai, dar reikėtų atsižvelgti į tai, kad *grūckas* gali būti paskolintas tiesiai iš br. *ерўчка*, o ne lietuvių kalboje atsiradęs iš *krūckas* (teoriškai, žinoma, galimi abu atvejai; variantų geografija tarsi labiau paremia antrąjį). Nepakenktų didesnis santūrumas, kai ima pagunda skirti prie skolinių naminių gyvulių bei paukščių šaukiamąsias interjekcijas – jos, kaip ir šiaip onomatopėjiniai žodžiai, dažnai gali būti atsiradusios savarankiškai. O, sakysim, tokį baltarusių avių šaukimą *базь* (*базь-базь*) neleidžia įtarti esant lituanizmą (recenzentų nuomone, kilusį iš lie. trm. *baz*) jau vien platesnė pažintis su slavų ir baltų kalbų faktais. Pačioje baltarusių kalboje *базь* vartojamas ne tik Lietuvos pasienyje, bet ir gerokai atokiau – Vitebsko, Klecko, Visokajės rajonuose (pastarojoje vietoje, kaip matyti iš atlaso komentarų, greta su variantu *баз’у*). Tą avių šaukiamąjį žodelį bei jo variantus pažįsta ir kitos rytų slavų kalbos, pvz.: r. *базь* (*базь-базь*), *базя* (*базя-базя*) – abu žinomi, tiesa, tik iš Lietuvos rusų tarmių (žr. Словарь русских народных говоров, II, Москва – Ленинград, 1966, 52), *бась*, *баська*, *басья* (pastarasis ir reikšme „avis; avelė”; ten pat, 139), *баи*, *баша* (ten pat, 163); ukr. *баз’* (*баз’-баз’*), *баз’у-на* (abu avinui šaukti; šalia ir *баз’о*, *баз’ук* „avinai”; visi pavyzdžiai iš Karpatų tarmių *жодуно*, žr. М. Онышкевич, – Славянская лексикография и лексикология, Москва, 1966, 65). Ypač gerai toks avių šaukimas pažįstamas lenkams, pvz.: *baż*, *bazi*, *baś*, (*baszka*) *basz*; plg. dar maloninius avies pavadinimus *baż*, *bazia*, *baziulka*, *basiuszka* (ir *basiulek* „avinėlis”), *baszk*. Iš lietuvių šitaip avis šaukia aukštaičiai, ir tai ne visi, o dažniau tik rytiniai, plg. *bazė*, *bazi* (LKŽ I 568), *bàs’* (*bàs*; I 550), *basià* (I 551); šalia vartojami ir *baziùkas*, *baziùlis* „ėriukas”, *bàsė* „avelė”, *hàsis*, *basiùkas*, *basiùlis*, *basinėlis* „ėriukas”; ryškesnė geografijos išimtis yra tik *bàs*, *bàši* – jie nurodomi iš Viekšnių (I 555). Sprendžiant klausimą, kaip reikėtų aiškinti santykį tarp minėtų slavų ir lietuvių žodelių, labai svarbu yra tai, kad slavų kalbose jie, matyt, remiasi tenykščiu avino pavadinimu, plg. (b)r. *баран*, le. *baran*; sl. *bas’*, *baš* ir t.t. šalia sl. *baran* galėtų būti suvokiami (bent iš dalies) panašiai, kaip trumposios deminutyvinės vardų lytys šalia atitinkamų pilnųjų, plg. le. *Stas’*, *Stasz*, br. *Смась*, (sen.) *Смаи(ель)* šalia le. *Stanisław*, br. *Станислăй*; le. *Basia* (*Baska*...) šalia *Barbara* ir t.t. Visa tai leidžia spėti (tvirtai teigti būtų per drąsu), kad kartu su avino pavadinimu *barōnas* prie slavizmų priklauso ir lietuvių tarmių kalbamasis avių šaukimas.

Korektūros ir panašių klaidų leidinyje žymiai daugiau, negu nurodyta pridėtame atitaisymų lupelyje, pvz.: 3 p. 6 eil. iš ap. vietoj žodžių turi būti žodynų; 25 7 iš ap. *ῥάηυς* = *ῥάφυς*; 27 7 iš ap. vok. *miggelen* = oland. *miggelen*; 111 19 iš ap. 199, 296 = 296; 118 1 iš virš. *veikrovardis* = *veikrodvardis*; 120 13 iš ap. naujosios = naujosioms; 144 14 iš ap. „Trähe” = „Träne”; 157 5 iš ap. (ir 160 2, 4, 6 iš ap., 165 7 iš ap., 167 4 iš ap., 168 4 iš ap.) vardnīca = vārdnīca; 168 3 iš ap. 657 = 671; 183 8 iš ap. Hr = Kr; 217 5 iš virš. pirmojo = pirmoje; 235 16 iš virš. 1956 = 1596.

V. Urbutis